

ӨЗЛЕСТИРМЕ СӨЗЛЕРДИҢ СТРУКТУРАЛЫҚ ДИФФЕРЕНЦИЯСЫ

Темирханова Г.У

Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты, еркин излениуши

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7278113>

Аннотация. Данная статья рассматривает структурные дифференции заимствованных слов в каракалпакском языке, а также толкуются лексические и морфологические заимствования и их проникновения в каракалпакский язык. Заимствованные слова – это те слова, которые зашли в каракалпакский язык без переводов, но со значениями и пояснениями с иностранных языков. Источниками для статьи являются работы некоторых авторов, которые работали над заимствованными словами. Рассматривают лексику иностранного языка в каракалпакском языке с точки зрения структурной членимости и нечленности и выделяют типы конструкции. Толкуют транслитерирующие заимствованные слова чтобы соответствовать прототипам в построенной форме и произносить по правилам родного языка, но склонно к графической ассимиляции. Некоторые иностранные слова, которые вошли в каракалпакский язык заимствованным путем, с условными сокращениями толкуются.

Ключевые слова: заимствованные слова, билингвизм, лексическое заимствование, морфология, единица.

STRUCTURAL DIFFERENTIATION OF SELF-WORDS

Abstract. This article examines the structural differences of borrowed words in the Karakalpak language, and also interprets lexical and morphological borrowings and their penetration into the Karakalpak language. Borrowed words are those words that entered the Karakalpak language without translations, but with meanings and explanations from foreign languages. The sources for the article are the works of some authors who worked on borrowed words. The vocabulary of a foreign language in the Karakalpak language is considered from the point of view of structural segmentation and non-segmentation and the types of construction are distinguished. They interpret transliterating loan words to match prototypes in built form and pronounce according to the rules of the native language, but are prone to graphic assimilation. Some foreign words that entered the Karakalpak language by borrowing are interpreted with conditional abbreviations.

Keywords: borrowed words, bilingualism, lexical borrowing, morphology, unit.

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасы, лингвистлерде дәстүрий қызығыушылықты оятады. Хәр қыйлы тиллик системалардың өз-ара хәрәкетлериниң байланысы нәтийжесинде теориялық хәм әмелий машқалалардың изертлениуи хәзирги ўақытта мәдениетлар ара активлилик себебинен әхмийетке ийе болып келеди. Тиллик байланыслар – бул бир бирине тәсир етиуши бир неше тиллердиң өз-ара хәрәкети болып есапланады. Тиллик байланыстың ең көп қолайлы жағдайларының бири бул билингвизм болып есапланады, яғный индивидуумның еки тилге түсиникли болыу қәбилети. Соны да айтып өтиуимиз керек, бул берилген түсиник биринши гезекте, тилдиң түрли дәрежелеринде, атап айтатуғын болсақ структуралық өзлесий имканияты менен белгиленетуғын тил турақлылығы дәрежеси менен байланыслы. Лексикалық өзлесий болса да, сөзлер қабыл етип атырған тилге ең дәслеп өмирдиң хәр түрли тарауларынан

кирип келгенинде, ең кең тарқалған өзлесіу түрлерінің бири болып қалса да, қарақалпақ тили де структуралық өзлесіу сыяқлы процесс пенен белгиленеди.

Шет тилиндеги сөздің қурылысы оның пүтинлигин тәмийинлейтуғын бөлеклерінің жайласыуы, тәртиби хәм сыртқы көринисте сүүретленетуғын лексикалық бирликтің сыртқы дүзилиси сыпатында түсиниледи. Бирақ соны да есте тутыуымыз керек, хәр қыйлы тил ўәкиллери өзлестирілген сөзлердің морфемалық қурылысын олардың лингвистикалық компетенциясы хәм лингвистикалық қәбилетине байланыслы өзине сай дәрежеде түсинийи мүмкин. М. Мартысюктің пикиринше «заманагөй тилдеги көплеген өзлестирме сөзлер морфологиялық тәрәптен бир-биринен ажралмайды» деп көрсетеди[3:89]. Қандай да бир шет тилин билетуғын тил ўәкиллерине тән болған басқаша көз қараста қарайтуғын болсақ, өзлестирме сөзлерди ажратыуға болады деп есаплау мүмкин хәм бул бизлердің пикиримизше дурыс деп есаплауға болады. Мәселен, Э. Хауген, өзлестирме сөзлерди қурылыслы белгилерге сай классификациялай отырып, гибридли өзлесіулерди (жетилиспеген көширме) яғный, шет тилинен кирип келген хәм түпкиликли элементлерден қуралған сөзлерди айырып көрсетеди[4:344-382].

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасын қурылыслы бөлинийшилик хәм бөлинбеушилик көз қарасынан көрип шығып, бизлер төмендеги тийқарғы қурылыслы түрлерди ажратамыз.

1. *Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер*

Ең биринши гезекте соны айтып өтиу керек, яғный лексикалық бирликлерди бирлемши ямаса екилемши өзлесіу көз қарасынан көрип шығыу мүмкин. Сөзлер узак ўақыт даўамында өзлесіуді қабыл етип атырған тилде қурылыслы дүзилиу тенденциясын сақлап қалыуы мүмкин. Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер – булар фонетикалық хәм графикалық тәрәпинен дерек тилине туўры келетуғын өзлестирме сөзлер болып есапланады. Оларды шет тилиндеги қосындылардан ажратыу керек, олардан пайдаланыу қандай да бир халық ямаса мәмлекет өмирин, үрип-әдетлерин, өзін тутыуы хәм дәстүрлерин сүүретлеу зәрүрлиги менен байланыслы. Егер де, бул лексикалық бирликлер топары қарақалпақ тилинде графикалық жазыуларға ийе болса яки аўдармаға мүтәж болмаса, оны шет тили қосындылары менен байланыстырып болмайды. Бундай жағдайда транслитерация етилмеген өзлестирме сөзлер ҳаққында айтыуымыз керек. Мысал ретинде мына сөзлерди хәм шәртли қысқартыуларды алып қарауымызға болады: CD (инглизше, compact disk) - компакт-диск, buye (инглизше, хош бол, көрискенше), Ltd (инглизше, limited) – жуўапкершилиги шекленген жәмийет, OK (инглизше, яқшы, болады), VIP (инглизше, very important person) – жүдә әҳмийетли адам, game over (инглизше) – ойын таман болды[2:778].

2. *Прототиплерге қурылыслы рәуиште сай келетуғын транслитерацияланған өзлестирме сөзлер*

Транслитерация ўақтында шет тилиндеги сөз, ана тили қағыйдаларына муўапық халда айтылады, бирақ графикалық ассимиляцияға ушрайды. Бул сөзлер топарына соның менен бирге, қарақалпақ тилинде фонематикалық бийимлесіуден өткен өзлестирме сөзлерди де айтыу логикалық жақтан туўра келеди (яғный, олар қарақалпақ тилине шет тили лексикасының кирип келиу өзгешеликлері менен байланыслы болған фонемаларда туўры келмеушиликлерге ийе)[1:128]. Мысал ретинде қарайтуғын болсақ транслитерация жәрдемінде төмендеги сөзлер өзлескен: бестселлер (инглизше «bestseller» көп тиражда

сатылатуғын китап), ананас (немисше «ananas» тропикалық өсімлик хәм оның мийұасы), скрининг (инглизше «screening» жергиликли халықты медициналық көриктен өткеріу ямаса шериклердин кредитке болған уқыпшылығын тексеріу), аллегри (итальянша «allegri» билетти сатып алғаннан кейин бирден ойын өткизилетуғын лоторея), ломбард (французша «Lombard» кредит мекемеси), презент (французша «présent» саўға), сироп (французша «sirop» концентрацияланған мазалы еритпе), новатор (латынша «novator» прогрессивли принциптерди орынлаўшы адам), скриншот (инглизше «screenshot» пайдаланыўшы монитор экранында көрип турған көринис), круиз (инглизше «cruise» жаўық маршрут бойлап теңиз саяхаты), motel (инглизше «motel» автотуристлер ушын мийманхана), мускат (французша «muscat» жузим хәм десертли вино сорты), полтергейст (немисше «Poltergeist» ғайрытәбийғый хәдийсе), адресат (немисше «Adressat» қабыллаўшы, алыўшы), шорт-трек (инглизше «short track» конкида ушатуғын спорттың бир түри) хәм тағы басқалар.

Соның менен бирге меншиклик атлардың көпшилиги өзлесіу ўақтында транслитерацияланған. Маселен, Вашингтон (инглизше «Washington»), Лондон (инглизше «London»), Миссисипи (инглизше «Missisipy»), Рэй Чарльз (инглизше «Ray Charles») хәм тағы басқалар.

3. Грамматикалық алмастырылыўы арқалы транслитерация етилген өзлестирме сөзлер

А. Қабыл етиўши тилине аффикслердин қосылыўы менен транслитерация етилген өзлестирме сөзлер. Бул топарды қураўшы лексикалық бирликлер қабыл қылыўшы тилине соншелли дәрежеде бийимлескен, себеби олар қарақалпақ тилиндеги сөз жасалыў процессинде де қатнаса баслады. Бул қабыл етиўшиниң аффикслери менен безетилген ямаса алмастырылған сөзлерди өз ишине алады. Мысал сыпатында тартинка (француз тилиндеги «tartine» бир зат қосылған ямаса жағылған нан бөлеклери), мариновать етиў (французша «mariner» бир затты маринадта таярлаў), панировкилеў (немисше «panieren» қуўырыўдан алдын сухарикке ямаса унға былғап алыў)[1:177], фрикаделька (немисше «Frikadelle» фарштан исленген шарик) хәм тағы да басқа сөзлерди атап өтиўимизге болады.

Б. Тийкарғы аффикслердин қысқарыўы менен транслитерация етилген өзлестирме сөзлер. Бундай жағдайда қарақалпақ тилиндеги лексикалық бирлик өзине тән «қысқарған» форманы алады. Маселен: пломбир (французша «plombières») – қаймақ хәм мәйектиң сарыўзынан таярланған музқаймақ; профи (немисше «Professional») - профессионал; тату (французша «tatouage») – тери астына бояўларды жағыў арқалы адам денесине сызыў; параметр (грекше «parametron») - формулаларға киритилген ямаса процесстин ямаса заттың қандай да бир қәсийетин тәрийиплеп беріуши муғдар; инфаркт (латынша «infarctus») – қан айланысы бузылғанлығы себепли тоқымаларда некроз ошағы хәм тағы басқалар.

4. Шет тили аты хәм қабыл етиўши тилдин анықлаўшы сөздин бирикпеси

Этимологиялық көз-қарастан қарайтуғын болсақ, қарақалпақ тилиниң сөз анықлылығы ең дәслеп қарақалпақша болмаўы да мүмкин, бирақ ол тилге жүдә ерте киргенлиги ямаса өмирдин хәр түрли тараўларында белсенди қолланылғаны себепли сөйлеўшилер тәрәпинен сондай қабыл етиледи. Бундай ўақытта адъектив (келбетлик) шет тили түсинигин конкретлестиріу мақсетинде ислетиледи. Мысал ретинде мына сөзлерди

алып караўымызға болады: лимонлы карамел (французша); липа шайы (түркше); кәрелили, алмалы (тийкарғы қурамы бойынша) соус (французша); голландлы, татарда ислеп шығарылған (миллий компонент бойынша) кетчуп (инглизше); женевалы, римли (үлкен шет ел қалалары атлары менен аталған); лионлы, гасконлы, провансаллы (Франция ұялаятлары хәм қалалары атлары менен). Субстантив шет тилиндеги ат пенен биргеликте анықтастырыў ұазыйпасын да орынлаўы мүмкин: караоке (японша) приставкасы, эконом (грекше) тармақ, чек (инглизше) қағаз хәм тағы басқалар.

5. Шет тили түсинигин қарақалпақша эквивалент комбинация менен алмастырыў

Соны да айтып өтиўимиз керек, шет тили сөзиниң қарақалпақ тилине кириўиниң дәслепки басқышында ондағы еки варианттың бар екенлиги болып есапланады, яғный өзлестирме сөзлер хәм қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклери. Мысалы, винегрет (французша) - француз окрошкасы, помидор (итальянша) – жасыл алма, картофель (немисше) – жер алмасы.

Солай екен, хеш бир тил структуралық тәрептен толығы менен изоляцияланыўшы, агглютинативли ямаса флективли емеслигин хәқыйқат сыпатында қабыл етиўимиз керек.

Соның ушында, шет тилиниң лексикасы қарақалпақ тили системасына бийимлесип;

- хәр қыйлы тараўларда динамиканы көрсетеди;
- белгили өзгерислерге ушрайды; хәм баскада бирзатларды қойып дәл корсетин
- Тиллер ара структуралық сәйкес келмеўшиликлерди анализлеў тилдиң раўажланыўын диахроияда көрип шығыў имканын бередиди.

REFERENCES

1. 1.Бахтина С.И. Структурно-семантические особенности заимствованной лексики (на примере тематической группы «Пища и напитки») // Вестник Чебоксарского филиала Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. 2008. № 5. С-128, 177
2. 2.Зенович Е.С. Словарь иностранных слов и выражений. М.: КРПА Олимп, 2002. 778 с.
3. 3.Мартысюк М. Характеристика немецких заимствований имен существительных в русском языке: фонетика, акцентуация, морфология, семантика. Poznan: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1978. 89 с.
4. 4.Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Языковые контакты. М.: Прогресс, 1972. Вып. 6. С. 344-382.